

הרב מאיר בטיסט — ר"מ במכון

תפילת ערבית מבעוד יום כליל שבת תרתי דסתרי אהדדי

מנהג פשוט בקהילות שונות בארץ לקבל את השבת מבעוד יום בימים הארוכים בתקופה שבה מופעל שעון קיץ. מנהג זה יסודו בהלכה מובא במקורות שונים¹ והנהגים לפיו יש להם על מה שיסמוכו², ברם עיון בעי בשאלות הלכתיות שונות הכרוכות בנוהג זה.

הדברים דלקמן יעסקו בשני נושאים מרכזיים שבנדון:

1. הזמן הראוי לתפלת ערבית. (הדברים אינם מתייחסים לקריאת שמע שזמנה קבוע מצאת הכוכבים).

2. הזמנים השונים לתפלת מנחה ולערבית. — תרתי דסתרי.

1) הזמן הראוי לתפלת ערבית

א) החובה להתפלל תפלת ערבית

הגמרא במסכת ברכות דף כ"ו ע"ב:

"איתמר רבי יוסי ברכי חנינא אמר תפלות אבות תקנום, רבי יהושע בן לוי אמר תפלות כנגד תמידין תקנום ... תניא כוותיה דרבי יוסי ברכי חנינא אברהם תקן תפלת שחרית ... יצחק תקן תפלת מנחה ... יעקב תקן תפלת ערבית³. ותניא כוותיה דרבי

1 באוצר הגאונים על מסכת ברכות על דף ב ע"ב לרב פלטר גאון ז"ל: ודכתיב (=וששאלת) מהו להתפלל תפלת ערבית קודם ראות ג' כוכבים מי שקורא קריאת שמע ומתפלל קודם לכן יוצא ידי חובתו או לא? וראה בטור א"ח סימן רל"ה. כמו כן שם באוצר הגאונים לרבינו האי ז"ל: וששאלתם צבור דמצלו תפלת ערבית וקרו קריאת שמע קודם צאת הכוכבים ולא יכול איניש לעכונינהו, דבעוונת כמה קהלות אקילו על נפשיהו בכך ומצלו קודם צאת הכוכבים". דברי רבנו האי אלו הובאו בדבריהם של קדמונים לרבים כגון: הרשב"א בחדושי, באבודרהם, בטור הנ"ל, בכלבו סימן כ"ח, בפסקי הרא"ש סימן א', בשבלי הלקט סימן מ"א ובתמים דעים סימן קע"ב.

2 ביחס לתפלת ערבית כליל שבת פסק מרן בשלחן ערוך אורח חיים סימן רס"ז ס"ב מקדימין להתפלל ערבית יותר מבימות החול. המקורות שצינו בהערה הקודמת אינם מתייחסים לליל שבת דוקא.

3 בשו"ת יהודה יעלה חלק א' — או"ח סימן י' כתב שמלבד החובה לומר אבות בתחלת התפלה כפי שמבואר במגילה דף י"ז ע"ב אנו מזכירים את האבות בכל שלשת התפילות תחלה משום שהם תקנוה.

יהושע בן לוי מפני מה אמרו תפלת השחר עד חצות שהרי תמיד של שחר קרב והולך עד חצות ... ומפני מה אמרו תפלת מנחה עד הערב שהרי תמיד של בין הערבים קרב והולך עד הערב ... ומפני מה אמרו תפלת הערב אין לה קבע שהרי אברים ופדרים שלא נתעכלו מבערב קרבים והולכים כל הלילה ... אמר לך רבי יוסי ברכי חנינא לעולם אימא לך תפלות אבות תקנום ואסמכינהו רבנן אקרבנות".

ושם בסוגיה דף כ"ז ע"ב:

"תפלת הערב אין לה קבע. מאי אין לה קבע ... כמאן דאמר תפלת ערבית רשות. דאמר רב יהודה אמר שמואל תפלת ערבית רבן גמליאל אומר חובה, רבי יהושע אומר רשות. אמר אביי הלכה כדברי האומר חובה. ורבא אמר הלכה כדברי האומר רשות".

כך נקטינן להלכה שתפלת ערבית רשות וכפסיקת הרמב"ם⁴:

"ואין תפלת ערבית חובה כתפלת שחרית ומנחה, ואף ע"פ כן נהגו כל ישראל בכל מקומות מושבותיהם להתפלל ערבית וקבלוה עליהם כתפלת חובה".
והרא"ש בפסקיו⁵ הוסיף:
"ואפילו למ"ד רשות, חובה הוא דלית ליה אבל מצוה איתא והאידינא נהוג עלמא לשוויה חובה"⁶.

אין ספק שהרגילות להתפלל תפלת ערבית היתה לנוהג מקובל מקדמא דנא, כדברי החתם סופר⁷, כך עולה מדברי הגמרא בברכות⁸ המצטטת את האמור בתהילים⁹: "ערב ובקר וצהרים אשיחה ואהמה וישמע קולי". וכאמור בדניאל¹⁰: "'וזימנין תלתא ביומא הוא ברך על ברכוהי ומצלא ומודא קדם אלהה"¹¹.

ועוד שם בשם דורשי רשומות דתפלות אבות תקנום רמוז בשמם. אות שניה מאברהם = בקר שתקן תפלת שחרית, אות שניה מיצחק = צהרים שתקן תפלת מנחה, אות שניה מעקב = ערב שתקן תפלת ערבית.

4 הלכות תפלה פ"א ה"ו.

5 ברכות פ"ד סימן ז'.

6 ראה במעדני יו"ט שם אות ר' שמכרר את המשמעויות השונות של מצוה ושל חובה.

7 שו"ת חתם סופר חלק ו' — ליקוטים סימן פ"ד.

8 דף ל"א ע"א.

9 פרק ג"ה, ד.

10 פרק ו', י"א.

11 אכן תפלת ערבית יש להזהר בה שהרי קבלוה כתפלת חובה. בכל אופן משמעות של תפלת רשות לא סרה ממנה כפי שהדבר עולה מפסקי הרמב"ם בהלכות תפלה פ"ג ה"ו: "תפלת הערב אע"פ שאינה חובה המתפלל אותה זמנה מתחילת הלילה". ושם בה"ז: "... לפי שתפלת ערבית רשות אין מדקדקין בזמנה". ובפ"ט ה"ט: "... ואינו חוזר להתפלל בקול רם (=חזרת הש"ץ) ערבית לפי שאין תפלת ערבית חובה, לפיכך לא יברך ברכות לבטלה שאין כאן אדם שנתחייב בהם כדי להוציא ידי חובתו", וראה עוד בהקשר זה ב"משנה ברורה" סימן רל"ח סק"א בשם "לחם חמודות" ו"אליהו רבה": "ואפילו האידינא

(ב) מאימתי מתפללים ערבית

דברי התנא במשנה¹² "תפלת הערב אין לה קבע", שנדונה בגמרא¹³ אמנם מתיחסת לזמן תפלת ערבית, אך לסיום עת התפלה "שהרי אברים ופדרים שלא נתעכלו מבערב קרבים כל הלילה"¹⁴, אולם במה שנוגע למועד תחלת התפלה חלוקים במשנה¹⁵ רבי יהודה וחכמים. לדעת חכמים תפלת המנחה עד הערב, רבי יהודה אומר עד פלג המנחה¹⁶. מסוגית הגמרא¹⁶ עולה שסיום מועד תפלת מנחה הוא זמן תפלת ערבית למר כדאית ליה ולמר כדאית ליה, ולרבי יהודה שתפלת מנחה עד פלג המנחה הרי שתפלת ערבית זמנה מפלג המנחה ואילך¹⁷.

במה שנוגע לפלג המנחה מבוארות הדעות החלוקות בין הפוסקים בספר "מנחת כהן"¹⁸. דעת הרמב"ן הרשב"א הרא"ה והריטב"א, שפלג המנחה הוא שעה ורביע לפני צאת הכוכבים לשיטת רבינו תם. זו כנראה גם דעת בעל השלחן ערוך שכתב¹⁹:

דקבעוה חובה, מכל מקום לא אלים מנהגא לשויה חובה כדי לאטרונחי צבורא להחזיר "הש"ן התפלה".

ברמב"ם שם פ"י ה"ו: "מי שהיה עומד בתפלה ונזכר שכבר התפלל פוסק ואפילו באמצע ברכה. ואם היתה תפלת ערבית אינו פוסק שלא "התפלל אותה מתחילה אלא על דעת שאינה חובה". פרוש דברי הרמב"ם לדעת חידושי רבנו חיים הלוי על אתר, שתפלת ערבית נשארה במהותה תפלת רשות ונדבה "והא דקבעוה לחובה פירושו שקבעו חובה על עצמן להתפלל תפלת רשות ונדבה אבל התפלה בעצמותה נדבה ורשות, היא, כיון דבעיקר תקנת וחובת תפילה אינה רק רשות ונדבה". ראה בדומה לזה ב"אור שמח" הלכות תפלה פ"י ה"ז.

הגדרה זו של הרמב"ם אינה מקובלת על ראשונים אחרים. הראב"ד בהשגתו כתב "אין כאן נחת רוח", אך מלשון הרי"ף בסוגיה: "אבל היכא דצלי ליה לתפלת ערבית, כבר שוייה עליה חובה", וכן מדברי רבנו יונה להרא"ש בסוגיה נראה שהבינו שתפלת ערבית נחשבת לחובה לאחר שקבלוה עליהם. ראה ב"אבי עזרי" על הרמב"ם הלכות תפלה פ"י ה"ו.

12 ברכות דף כ"ו ע"א.

13 שם דף כ"ו ע"ב ודף כ"ז ע"ב.

14 ראה רבנו יונה בסוגיה ורשב"א בתשובה ח"א סימן רס"ט שללשון אין לה קבע יש שתי משמעויות: 1. שאינה חובה אלא רשות. 2. שאין לה זמן קבוע.

15 ברכות דף כ"ו ע"א.

15 א במרומי שדה לנצי"ב על הסוגיה בברכות מסביר מחלוקתם ש"ק יליף מתמיד שזמנו עד בין השמשות ורבי יהודה לומד מקטורת ואע"פ שקטורת קרבה עד צאת הכוכבים, מכל מקום לר' יהודה יש לתת זמן לנסכים ולשיר. וראה בערוך השלחן סימן רל"ג סק"ו.

16 שם דף כ"ז ע"א.

17 שיגרת ההבנה המצויה אצל הראשונים שקיימת רציפות בין סיום זמן מנחה לתחילת מועד תפילת ערבית. זו המשמעות הפשוטה של סוגית הגמרא בברכות דף כ"ז ע"א. דומה שהאגור בהלכות תפילת ערבית סימן שכ"ז שונה בכך שלדעתו גם לרבי יהודה זמן ערבית מהערב, "ותדע דהלא, מציו בשום מקום שאפילו רבי יהודה אומר להתפלל ערבית מפלג המנחה, רק שאמר שזמן תפילת המנחה עד פלג מנחה".

18 לרבי אברהם פימנטיל בספרו הנ"ל בשער מבוא השמש החל מפרק ו', ובשו"ת "מנחת יצחק" חלק ד' סימן נ"ג.

19 אורח חיים סימן רס"ג סעיף ד'.

"ובלבד שיהא מפלג במנחה ולמעלה שהוא שעה ורביע קודם הלילה", וכפי שמסכם בעל ה"משנה ברורה"²⁰, זו השיטה המחשבת את י"ב שעות היום מעמוד השחר ועד צאת הכוכבים.

לעומת זאת דעת הלבוש²¹ והגר"א²², שמחשבים את י"ב שעות היום מגן החמה ועד שקיעתה וזמן פלג המנחה הוא שעה ורביע קודם השקיעה, וזו כנראה דעת הרמב"ם הכותב²³: "ויש לו להתפלל אותה (=תפלת מנחה) עד שתשקע החמה". לדברי ה"מנחת כהן"²⁴ דעת בעל השלחן ערוך כדעת הלבוש²⁵ שזמן ערב הכוונה לשקיעת החמה, והחישוב של שעה ורביע קודם ערכו של יום לקבוע את זמן פלג המנחה, משקיעת החמה. ואולם עיקר התיחסותם של קדמונינו לקביעת שעת הערב באה לידי ביטוי בדבריהם על דברי תנא קמא במשנה "תפלת המנחה עד הערב". רש"י פירש עד הערב "עד חשכה", וכנראה כוונתו לצאת הכוכבים. אך בתלמיד רבינו יונה מבואר²⁶:

"תפלת מנחה עד הערב אין לפרש עד צאת הכוכבים שהוא לילה ממש, שהרי אמרו בזבחים דף נ"ו ע"א מנין לדם הקרבן שנפסל בשקיעת החמה ... ורוצה לומר שמשקיעת החמה ואילך אינו זמן זריקת דם התמיד של בין הערבים ... כשם שזריקת הדם אין זמנה אלא עד שקיעת החמה, כן תפלת המנחה זמנה עד שקיעת החמה".

הדעות החלוקות בראשונים בשאלת ההגדרה של ערב לגבי תום זמן של תפלת מנחה נעוצה בשאלת פסול הדם של קרבן תמיד של בין הערבים.

הרי תפלת מנחה נתקנה כנגד תמיד של בין הערבים וסיום זמן הקרבת התמיד הוא תום זמן תפלת מנחה. לדברי השאגת אריה²⁷ מחלוקתם של ראשונים אם דם התמיד נפסל בזמן

20 בסימן רס"ג סק"ט ובבאור הלכה סימן רס"א סעיף ב' ד"ה להקדים.

21 סימן רל"ג סעיף א' וסימן רס"ז סעיף א'.

22 שו"ע או"ח סימן תנ"ט ס"ב. ראה ב"משנה ברורה" סימן רל"ג סק"ד וב"שער הציון" סק"י.

23 הלכות תפילה פ"ג ה"ד. כך גם נראה בדברי הרמב"ם בפירוש המשנה פסחים פרק ב' משנה ג'.

24 ראה שם בתוספות יו"ט ובמעדני יו"ט פ"א ברכות סימן י' סק"ט. ויעוין עוד ברמב"ם בשו"ת פאר

הדור סימן מ"ד בחשוב השעות הזמניות שדבר על ה"שמש בתחילת היום" "... עד אשר ישקע".

הרמב"ם בהלכות מעשה הקרבנות פ"ד ה"א כתב: "כל הקרבנות אין מקריבין אותן אלא ביום

צוותו... ביום ולא בלילה ... וכיון ששקעה החמה נפסל הדם". השאגת אריה סימן י"ז הוכיח

מדברי הרמב"ם ששקיעה היינו צאת הכוכבים. דיון רחב קיים על כך כפי שניתן לראות ב"יחווה

דעת" ח"ה סימן כ"ב בהגהה.

24 במאמר ב' פרק ט'.

25 יעוין שם בדבריו כיצד מישב את הקשיים בדעת מרן. בדברי מרן שכתב "לילה", הכוונה לשקיעת

החמה. והראיה לכך מדברי המחבר בסימן רל"ג ס"א: "ועצשו שנהגו להתפלל תפילת מנחה עד

הלילה, אין להתפלל תפילת ערבית קודם שקיעת החמה", וראה דברי ה"משנה ברורה" סק"ט אשר

כתב על דברי בעל השולחן ערוך הללו.

26 בפירושם על פסקי הרי"ף בתחילת פרק ד' ברכות בסוגיתנו.

27 סימן י"ז וראה גם בשו"ת עונג יו"ט סימן י"ב.

שקיעת החמה או בעת צאת הכוכבים היא העומדת ביסוד דעותיהם החלוקות של רש"י ותלמידיו רבינו יונה²⁸.

שתי הדעות הללו מבוארות בהלכה. לדעת מרן בשלחן ערוך, וזו גם דעת הרמ"א בהגהת²⁹, זמן תפלת מנחה לדעת רבנן, החלוקים על רבי יהודה, עד הלילה שהוא זמן צאת הכוכבים. לעומת זאת לדעת הגר"א מיד לאחר שקיעת החמה מתחיל זמן של בין השמשות שהוא ספק לילה ותפלת מנחה זמנה ביום ולא בלילה³⁰.

הגמרא לא קבעה הלכה כאחד מהתנאים וסכמה את הדיון³¹: "השתא דלא אתמר הלכתא לא כמר ולא כמר, דעבד כמר עבד ודעבד כמר עבד". פסק הרמב"ם³²:

"וזמן מנחה קטנה מתשע שעות ומחצה עד שישאר מן היום שעה ורביע. ויש לו להתפלל אותה עד שתשקע החמה".

שתי הדעות כלולות בהלכה זו "עד שישאר מן היום שעה ורביע" — דעת רבי יהודה. "ויש לו להתפלל אותה עד שתשקע החמה" — דעת תנא קמא. כבאורו של ה"כסף משנה"³³. מה"בית יוסף"³⁴ אין ראיה שלכתחילה יש לנהוג כדעת רבנן. ה"בית יוסף" הביא את דברי רבינו יונה והרא"ש ואת ספר אהל מועד בשם רבינו האי, "והוא שיעשה לעולם כחד מינייהו", היינו שהמתפלל יתמיד לנהוג למעשה כאותה שיטה, והוסיף ה"בית יוסף" בשם בעל ההשלמה, שעכשו נהגו ע"י הדחק שעושים פעמים כרבי יהודה ופעמים כרבנן, אך בספר ההשלמה³⁵ כתב:

28 יעוין בשלטי גבורים על המרדכי בתחילת פרק רביעי ברכות, בראבי"ה תענית, סימן תתנ"ח עמוד תר"ו, ובשו"ת יחיה דעת, חלק ה' סימן כ"ב שהאריך גם במובאות בפירוש המונח "ערב" שסובל את שתי האפשרויות הנדונות: 1. שקיעת החמה 2. צאת הכוכבים.

29 בשולחן ערוך או"ח סימן רל"ג סעיף א'.

30 הגר"א בבאורו לשולחן ערוך או"ח סימן רס"א וב"שנות אליהו" תחילת פרק רביעי מסכת ברכות. ברכות דף כ"ז ע"א.

31 הלכות תפלה פ"ג ה"ד.

32 "ערוך השולחן" בסימן רל"ג סק"ו וסק"ז סובר שאין להלכה מחלוקת בין שתי הדעות של רבי יהודה ושל תנא קמא. גם ת"ק סבור שלכתחילה יש להעדיף להתפלל מנחה קודם פלג המנחה כדעת רבי יהודה, שכן כך התבצעה הקרבת התמיד בדרך כלל, שהרי לא ניתן לשהות עם התמיד עד הלילה כדי שיהיה די זמן להקטרת קטורת ומנחה, ניסוך היין ושיר. לדעת ת"ק ניתן להקריבו עד הערב, משום שהלכתית עד אותו זמן הוא ראוי להקרבה, ואע"פ שלמעשה ההקרבה בוצעה עד פלג המנחה. דברי הרמב"ם אינם מבטאים שתי דעות אלא את דעת רבנן האומרת שלכתחילה תפלת מנחה עד פלג המנחה וכדיעבד עד הערב, וזו גם ההכרעה בגמרא דעבד כמר עבד. וראה ב"אבי עזרי" בהלכות תפילה פ"ג ה"ז שאין המשמעות של "דעבד כמר עבד" הכרעה בספיקא, אלא שאומנם הלכה כחכמים, שכן יחיד ורבים הלכה כרבים, אך היות ותפילת ערבית רשות, ואין מודקדין בזמנה, כדאי הוא ר' יהודה לסמוך עליו ולהקדים מנחה כדי שאפשר יהיה להתפלל ערבית מפלג המנחה.

34 טור או"ח סימן רל"ג.

35 גנזי ראשונים על מסכת ברכות דף כ"ז ע"א.

"ואע"ג דאסיקנא הכי מתחזי כרבנן (=נראה כרבנן) דהא אמרינן לקמן³⁶ מצוה להתפלל עם דמדומי חמה ... אלמא תפלת המנחה סמוך לשקיעת החמה כרבנן ואפילו הכי אי עבד כר' יהודה עבד³⁷.
למעשה פוסק מרן בשלחן ערוך³⁸:

"ועכשו שנהגו להתפלל תפלת מנחה עד הלילה, אין להתפלל תפלת ערבית קודם שקיעת החמה". זו גם דעת הרמ"א³⁹ שהוסיף: "ובדיעבד או בשעת הדחק יצא אם מתפלל מנחה עד הלילה דהיינו עד צאת הכוכבים" ופירוש שיטתם לדעת ה"משנה ברורה"⁴⁰: "לדידן הנוהגים להתפלל מעריב אחר צאת הכוכבים מותר להתפלל מנחה אפילו אחר השקיעה עד סמוך לצאת הכוכבים". ב"שער הציון"⁴¹ כתב שאפילו לדעת הגר"א הסובר שתיכף אחר שקיעה הוא בין השמשות מכל מקום בשעת הדחק סומכין על דעת ר' יוסי⁴² הסובר ששעה זו נחשבת לשעת יום משום שבין השמשות כהרף עין והשקיעה מתחילה רק שלשת רבעי מיל אח"כ שהם י"ג דקות ומחצה⁴³. בעיקרו של דבר לא מצאנו שרבנן ור' יהודה חלוקים על זמן תפלת ערבית אך העולה מסוגית הגמרא⁴⁴ דרב צלי של שבת בערב שבת שמע מינה דהלכה כר' יהודה ומפרש רש"י "מפלג המנחה אזיל ליה זמן תפלה מנחה ועייל ליה זמן תפלת ערבית".

הגר"א מבאר⁴⁵:

"תפלת הערב אין לה קבע, פירוש אין לה זמן בפני עצמו אלא זמנה בזמן שאין יכולין להתפלל שאר תפלות דהיינו בין מנחה לשחרית. לר' יהודה מתפלל מנחה עד פלג המנחה ומתחיל זמן מעריב מפלג המנחה ואילך ולרבנן שזמן המנחה עד הערב, מתחלת זמנה מעריב של ערבית. לפי זה אתי שפיר מה שאמרו רב צלי של שבת בערב שבת שמע מינה דהלכה כר' יהודה, דלכאורה מאי תלוי זמן מנחה במעריב ובמעריב לא מצינו שפליגי ר' יהודה ורבנן. אבל לפי מה שכתבתי הוא שפיר⁴⁶".

36 ברכות דף כ"ט ע"ב.

37 גם בספר המכתם על הסוגיה בברכות ציטט דברי רבנו משולם.

38 אור"ח סימן רל"ג ס"א.

39 בהגהתו שם.

40 סימן רל"ג סק"ד.

41 שם סק"א.

42 שבת דף ל"ד.

42א' כף החיים.

43 ברכות דף כ"ז ע"א. ובספר העתים עמ' 34 מהלכות פסוקות: "וכל עידן דנפיק זמן תפלת המנחה עייל זמן תפילת ערבית".

44 ב"שנות אליהו" על המשנה ריש פ"ד ברכות.

45 שאלת זמן תפילת ערבית וגם שעת קריאת שמע הנאמרת עמה, מצויה בתשובותיהם של רבים מקדמוניו בתקופות שונות. אע"פ שהתופעות החריגות בקהילות שונות להתפלל ערבית ולפעמים לקרות את שמע מבעוד יום, וההתייחסות אליהם מצד בעלי ההלכה, אינם קשורות במישורין לדיונונו, יש בכך משום נותן ענין להזכירים ברמיזה.
רב האי גאון באוצר הגאונים תחילת מסכת ברכות כותב: "דבעוונות כמה קהילות אקילו על

לסיכום, זמנה של תפלת ערבית עם תום מועד תפלת מנחה.
 לדין שמתפללים מנחה עד שקיעת החמה או קצת לאחר מכן, זמנה של תפלת
 ערבית מצאת הכוכבים.

נפשייהו בכך ומצלו (=מתפללים ערבית) קודם צאת הכוכבים. שיטתו של רש"י בריש מסכת
 ברכות שיוצאים ידי חובה בקריאת שמע שעל המיטה משום שאת קריאת שמע היו קוראין בתפילת
 ערבית שהיתה בשעה מוקדמת לפני צאת הכוכבים. וראה ברא"ש בפסקיו על מסכת ברכות שם
 שכן דעת הריב"א והרי"ף גאות ורב עמרם.

עצם הקדמת תפילת ערבית מבעוד יום אי עבדינן כר"י שתפילת מנחה עד פלג המנחה ומשם
 ואילך עייל זמן תפילת ערבית הרי אין בכך כל חריגה, שהרי רבינו תם בתוספות ריש מסכת
 ברכות הורה להלכה דנקטינן כדעת רבי יהודה. ובתוספות ברכות דף כ"ו ע"ב ד"ה יעקב הוסיפו
 לפי זה "דאדרבא טוב להתפלל קצת מבעוד יום". אך חידושו של ר"ת שדעת ר' יהודה שמפלג
 מנחה ואילך מתפללים ערבית מתיחס גם לקביעת זמן קריאת שמע של ערבית. בפסקי התוספות
 על מסכת מנחות סימן קי"ח בשם רבנו תם "ומנהג אבותינו תורה היא ותחילת שעה י"א זמן ערבית
 וגאולה וקריאת שמע קודם, והיו קוראין קריאת שמע מבעוד יום". בפסקי המרדכי ברכות פ"א
 ס"א ובהגהות מיימוניות הלכות תפלה פ"ג אות ב' תפסו את פסקו של ר"ת כעיקר, וכמו שכתב
 בתרומת הדשן סימן א', שלדעת ר"ת "מפלג המנחה ואילך חשוב לילה כר' יהודה ויוצאין מאז ידי
 קריאת שמע ותפילה של ערבית". הראב"ה בתחילת מסכת ברכות תמה "ונהגו מימות רבותינו
 הראשונים שמתפללים בארצנו מנחה ומעריב ביחד וקורין קריאת שמע מבעוד יום... ופליאה היא
 מאין הרגלים והיסוד". ותשובתו "עיקר הטעם כאשר מקובלני בשם ר"ת... ופסקינן התם דעבד
 כר' יהודה, עבדי". וראה גם במגן אבות למאירי בשלהי הענין האחד עשר: "ומ"מ רבינו יעקב סובר
 שכל שהוא מתפלל ערבית קורא את שמע בברכותיה תחילה אף בתחומה של חמה... דהיינו שעה
 ורביע קודם הלילה דאיקרא ערב לגבי ק"ש ותפילת ערבית". כל זאת כאשר מדובר בתפלת ערבית
 וקריאת שמע מבעוד יום אך לאחר פלג המנחה. אולם כותב בעל תרומת הדשן: "כרוב הקהילות
 נוהגין בימים ארוכים בימי הקיץ לקרוא קריאת שמע של ערבית ולהתפלל תפילת ערבית ג' או
 ד' שעות לפני צאת הכוכבים אם יש ישוב או טעם למנהג זה". ותשובתו: "צראה דאין ליישב
 כלל בטעם ובסברת התלמוד, אלא יש לומר שהמנהג נשתרבע ע"י תשות כוח שירדה לעולם, ורוב
 ההמון תאבים ורעבים לאכול בעוד יום גדול... ואם היו אוכלים קודם מנחה היו שוהים באכילה
 ובשתייה ולא יבואו כלל לבית הכנסת".

הראב"ן באות קכ"ב בתחילת מסכת ברכות מסביר את הנהגה להקדים ולהתפלל שקיימת חובה
 לקריאת שמע גם לפני זמן שכיבה. בזמן שבא לאכול בערב עליו להקדים ולהתפלל ערבית ולקרוא
 קריאת שמע. וראה במהדיר שם על הראב"ן אות ו' שכך היתה תקנת הראשונים, יעו"ש. כעין
 זאת קיימת דעת ר"י בתוספות ריש ברכות, "ואנו שמתפללים ערבית מבעוד יום סבירא לן... גם
 משעה שבני אדם נכנסים להסב דהיינו סעודה". כל ההסברים שנאמרו בקשר להקדמת ערבית
 קובע הב"ח בתשובה סימן קכ"ו: "אף שגדולי האחרונים כבר האריכו... לא מצאנו טעם נכון
 על זה". ועל כן כותב שם: "על התפילות שאנו מתפללין בעוד היום גדול אנו בושים". יעוין
 עוד בדברים אלו בשולחן ערוך אורח חיים סימן רל"ה שפסק שזמן קריאת שמע עם צאת הכוכבים.
 הט"ז סק"ב והמג"א סק"א כתבו שהעולם נהגו עכשיו כר"ת שיוצאין בק"ש שקראו בבית הכנסת
 אע"פ שהוא מבעוד יום קצת והותיקין נוהגין לקרות מיד בצאת הכוכבים".

(2) תפלת ערבית של ליל שבת בזמן מוקדם

(א) תרתי דסתרי בזמן תפלת ערבית
בשלחן ערוך⁴⁶ פסק:

"ואסיקנא דעבד כמר עבד ודעבד כמר עבד, והוא שיעשה לעולם כחד מנייהו, שאם עושה כרבנן ומתפלל מנחה עד הלילה שוב אינו יכול להתפלל ערבית מפלג המנחה ולמעלה, ואם עושה כרבי יהודה ומתפלל ערבית מפלג המנחה ולמעלה צריך לזוהר שלא יתפלל מנחה באותה שעה".

ב"משנה ברורה"⁴⁷ הסביר:

"שלא ינהוג פעם כך ופעם כך משום דהוי תרתי דסתרי אפילו למחר. ומכל שכן שלא יתפלל ביום אחד מנחה אחר פלג כרבנן וערבית קודם צאת הכוכבים".

פרוש הדברים. המרדכי⁴⁸ כתב:

"לפעמים אנו מתפללין המנחה אחר פלג המנחה כרבנן ולפעמים אנו מתפללין תפלת ערבית מיד אחר פלג המנחה כרבי יהודה ... ויש מהנדזין בדבר משום דנראה כשתי קולא דסתרי אהרדי".

המרדכי מציג בזאת את דעת הראשונים הסוברים שחוששים לתרתי דסתרי אע"פ שמדובר בתרי יומי דהיינו בשני ימים שונים כשבאחד מהם נוהג המתפלל כדעת רבי יהודה וביום אחר מתפלל מנחה לאחר פלג המנחה כדעת חכמים: "אי אפשר לו לעשות פעם כרבי יהודה ופעם כרבנן, דאם איתא דרבי יהודה ליתא לרבנן, ואם איתא דרבנן ליתא לרבי יהודה".⁴⁹ "מה נפשך אם יום אין לילה, אם לילה אין יום"⁵⁰, וכל זאת כפי שכותב רבנו יונה⁵¹:

"שאיין לו לאדם לעשות בענין שיהו מנהגותיו סותרין זה את זה, שפעמים דן אותו יום ופעמים דן אותו לילה"⁵².

מדברי המרדכי נראה שהוא אינו שותף לדעה זו של הצורך להמנע מתרתי דסתרי כשמדובר בשני ימים שונים. גם המאירי⁵³ לאחר שמביא את שיטת הראשונים מוסיף:

46 או"ח סימן רל"ג ס"א.

47 שם סק"ו בשם ה"מגן אברהם".

48 בפסקיו ברכות אות פ"ט.

49 רא"ש בפסקיו ברכות פ"ד סימן ג'.

50 לשון המאירי בבית הבחירה ברכות דף כ"ז ע"א.

51 בסוגיה בברכות שם.

52 הרא"ש בדבריו מביא את דעת הגאון וזו גם דעת הרשב"א שלכתחילה אין לעשות תרתי דסתרי אפילו בתרי יומי.

53 בסוגיה בברכות. כדעת המאירי סובר גם הרא"ה.

"ואיני נסכם (=מסכים) לדעת זה כלל, אלא ביום אחד אין ראוי לו להתפלל בו מנחה וערבית, אבל מיום ליום אין לחוש כלל ואין כאן משום תרתי דסתרן אהדדי דברובנן לא חיישינן"⁵³.

מן הפסק של בעל השלחן ערוך נראה שסובר כדעת הראשונים שיש להמנע גם מתרתי דסתרתי בשני ימים שונים כדברי ה"מגן אברהם"⁵⁴ וה"משנה ברורה" בשיטתו, ולא רק בתרתי דסתרתי באותו יום כדעת המאירי.

(ב) תפלת מנחה ותפלת ערבית לאחר פלג המנחה
ה"משנה ברורה"⁵⁵ פוסק שהמקדים להתפלל ערבית כליל שבת עליו להזהר להתפלל מנחה קודם פלג המנחה כדי שלא יהיה תרתי דסתרתי אהדדי. ומביא ה"משנה ברורה" דעה, שבצבור יש להקל להתפלל מעריב מבעוד יום אף אם התפלל מנחה אחר פלג המנחה. דברי המיקל היא דעת "דרך החיים"⁵⁶ המתיחס גם לתרתי דסתרתי דחד יומא שנהגו להתפלל מנחה וערבית יחד הואיל וקימת טירחה לצבור לשוב ולהתאסף יחד לתפלת ערבית. ב"משנה ברורה" קובע:

"אין לסמוך על זה רק כשהוא מתפלל מעריב על כל פנים בבין השמשות ובשעת הדחק".

דברי ה"משנה ברורה" נאמרים על תרתי דסתרתי באותו יום, בעוד כשמדובר בתרתי דסתרתי בתרי יומי דומה שגם לשיטתו אפשר להקל בעת הצורך.
לעצם ההלכה שיש להמנע מלעשות תרתי דסתרתי אהדדי כתב ב"יוסף אומץ"⁵⁷ ש"זהו איסור גדול לפי הדין", אך לא כתב דבר ביחס לתכנו של האיסור. לפיכך יש לדרון האם קביעה זו "שאין לו לאדם לעשות בענין שיהיו מנהגותיו סותרין זה את זה", אומרת רק הלכה של הנהגה ראויה ודרך ישרה שיבור לו אדם בבחינת ועשית הישר והטוב, או שיש בכך פגם מהותי הפוגע במעשה המצוה ומעיב על קיומה?
נראה שניתן לחלק בין תרתי דסתרתי בתרי יומי לבין תרתי דסתרתי באותו יום. מיוחד הוא מצב של שתי הנהגות סותרות זו את זו המתחסרות לאותה יחידת זמן.

53' המאירי מדמה את תרתי דסתרתי בחד יומא למשנה בטהרות פ"ה מ"ה: "שני שכיילים אחד טמא ואחד טהור שהלכו שני בני אדם זה באחת וזה באחרת שאם באו לישאל בבת אחת שניהם טמאים ובזה אחר זה שניהם טהורים". תוספות במסכת נידה דף ס' ע"א ד"ה באנו הסבירו כשכאים שניים לישאל בבת אחת אע"פ שלכל אחד מהם יש חזקת טהרה ומעיקר הדין שניהם טהורים, בכל זאת נטמא אותם "כי היכי דלא ליהוי כחוכא ואטלולא". יש הקפדה שבפסיקת הלכה לא תיוצר סתירה הנתפסת כחוכא ואטלולא. לדידן, כפי שיבואר לקמן, יוסבר שלא יתכן שחז"ל בקביעתם "דעביד כמר עביד ודעביד כמר עביד" ייחסו לאותו קטע זמן גם דינים של זמן מנחה וגם זמן ראוי לתפילת ערבית.

54 "מגן אברהם" שו"ע שם סק"ה.

55 סימן רס"ז סק"ג.

56 בסידורו בפרק על זמן תפלת מנחה אות ב'. ראה ב"באור הלכה" על דברי ה"משנה ברורה" שם.

57 שחיבר יוסף יוזפא האן נויירלינגן זצ"ל "מנהגי פרנקפורט ע"נ מאין", באות תק"א שבספר.

(1) המהרש"ל⁵⁸ מציג דוגמה של היוצרות תרתי דסתרי בקיום מצוה.

המוסיף מחול בקבלת יום-טוב של שמיני עצרת מבעוד יום שהוא יום ז' של סוכות, ורוצה לקדש ולאכול בנסיבות אלו, נקלע לקושי הלכתי. עדין יום ז' של סוכות ועליו לקדש ולסעוד את סעודת יו"ט של שמיני עצרת בסוכה. האם בקידוש יכרך גם לישב בסוכה שהרי אותה שעה היא זמן קיום מצות סוכה. מאידך גיסא אם בקידוש של ליל שמיני עצרת יכרך על מצות סוכה הרי יש בכך סתירה לזמן של שמיני עצרת אותו הוא מבקש לקדש. לדעת מהרש"ל בנסיבות אלו אין לו אלא לדחות את הקידוש ואת סעודת ליל יו"ט של שמיני עצרת עד לאחר חשיכה.

ה"טורי זהב"⁵⁹ חולק על מהרש"ל ופסק שהמקבל על עצמו תוספת לשמיני עצרת מפלג המנחה, רשאי לקדש ולסעוד את סעודת החג מבעוד יום ואין עליו עוד חובת ברכה לישב בסוכה⁶⁰. לעניינינו בתפלת מנחה לאחר פלג המנחה נקבע מעמדו של הזמן האמור ולאחר שמתקיים חלות שם זמן מנחה על אותה עת אין זה עוד זמן ראוי לתפלת ערבית. להבדיל מתרתי דסתרי בתרי יומי שאין הדיון על יחידת זמן מסוים אלא על קביעת נוהג של קיום מצוה, הרי שבתרתי דסתרי של חד יומא הדיון מתיחס למעמדו של הזמן מפלג המנחה ואילך האם קבענוהו ליום ע"י תפלת המנחה, או שניתן לקיים בו תפלת ערבית השייכת לערב. שהרי אם נקבע אותו מועד לעת מנחה לא יתכן לקיים את תפלת ערבית הקשורה לעת ערב כי עת לכל חפץ וקיום שניהם באותה עת, סתרי אהדי.

(2) מקולי בית שמאי ומקולי בית הלל — רשע

הגמרא במסכת עירובין⁶¹ מביאה דברי הבריייתא:

"מקולי בית שמאי ומקולי בית הלל — רשע.

מחומרי בית שמאי ומחומרי בית הלל — עליו הכתוב אומר: הכסיל בחשך הולך".

אין ספק שבריייתא זו מתיחסת לגברא עושה המצוה ומקיים ההלכה שמסגל לעצמו נוהג שאינו ראוי במילוי חובותיו ההלכתיות בעבודת שמים. דרך התחתונים של מלקט פריטים מתוך מכלול של משנה הלכתית סדורה, נתיב הפתולים של נטילת קרעים משלמות אחודה של קיום מצוה ממצוות התורה, ללא כוונה של איחוי וחבור לשיטה קיומית ערוכה, מטילה

58 בתש' ס"ח.

59 שולחן ערוך או"ח סימן תרס"ח סק"א.

60 ראה "משנת יעבץ" או"ח סימן כ"ט שהסביר מחלוקתם של מהרש"ל והט"ז בתוכן הדין של תוספת מחול לקודש. האם תוקף התוספת רק לגבי איסור מלאכה — שבתון של יו"ט, או שמשמעות דין תוספת — הקדמת כניסת החג לכל דיניו הלכותיו וקיום מצוותיו. ראה עוד במחלוקתם של הרש"ל והט"ז בשו"ת הב"ח סימן קכ"ו.

61 דף ר' ע"ב.

על ההולך בהם צל של רשעות וכסילות, אך אין בהם כדי לפגוע ולפגום במעשה המצוה עצמו.

סתרי אהרדי בשני ימים שונים שמתפלל ערבית פעם לאחר פלג המנחה כרבי יהודה וביום אחר באותו זמן של לאחר פלג המנחה, נוהג כדעת רבנן ומיחס דין של זמן המנחה לאותה עה משעות היום, אין בכך כדי להפחית ממעשה המצוה אם כי לדעת כמה ראשונים יש בכך כדי להמעיט מדמותו של עושה המצוה בדומה ל"מקולי בית שמאי ולמקולי בית הלל"⁶². אולם כשהסתירה נוגעת לאותו פרק זמן — תרתי דסתרי בחד יומא — שמתפלל מנחה לאחר פלג המנחה וקובע חלות של זמן מנחה לאותה שעה משעות היום, תפלת ערבית שתיאמר על ידו באותה יחידת זמן היא תפלה שלא בזמנה. לפיכך מובנת דעת ה"משנה ברורה" שאין לסמוך על קולתו של "דרך החיים". קולתו של "דרך החיים" שייך שתיאמר — לדעת ה"משנה ברורה" רק כשהדיון הוא בתרתי דסתרי בתרי יומי והחסרון הוא בעושה המצוה שפעם תופס כרבי יהודה ופעם אחרת נוהג כרבנן ולכן כשיש צורך להקדים את זמן תפלת ערבית כגון צורך של ציבור, נמצא שאין בזאת מעוט הדמות של עובד אלקים שהרי צורך הציבור להקדים את תפלת ערבית בסמוך לתפלת מנחה אף הוא צורך גבוה ועבודת שמים. אשר על כן קובע ה"משנה ברורה":

"שאינן לסמוך על זה רק כשהוא מתפלל מעריב על כל פנים בבין השמשות ובשעת הדחק, אבל לא כשהוא ודאי יום".

3) תרתי דסתרי בחד יומא מהוה חסרון מהותי בקיום מצות תפלה

בתרתי דסתרי בחד יומא קיים חסרון מהותי בקיום מצות התפלה שהרי אם אותו פרק זמן נקבע לזמן מנחה, לא ניתן לקיים בו תפלת ערבית. לכן דורש ה"משנה ברורה", ש"על כל פנים בבין השמשות", היינו על המתפלל לקבוע יחידת זמן עצמאי שאינו זמן מנחה. רק ע"י היוצרות פרק זמן חדש ניתן להקל, אם כי בשעת הדחק, שהרי בין השמשות הוא ספק יום ספק לילה⁶³.

יתר על כן, הגר"א⁶⁴ הגדיר את הנאמר במשנה "תפלת הערב אין לה קבע", פירוש אין לה זמן בפני עצמו אלא זמנה בזמן שאין יכולים להתפלל שאר תפלות שהרי מהכתוב עולה שנקבעו שלושה זמנים לתפלה "ערב ובקר וצהרים אשיחה" ו"זימנין תלתה ביומא הוא ברך"⁶⁵. לפיכך ברור שתרתי דסתרי ביום אחד דהיינו להתפלל מנחה ובסמוך להתפלל גם

62 לדעת המרדכי והמאירי יש הבדל בין מקולי ב"ש ומקולי ב"ה לתרתי דסתרי בתרי יומי. כדברי המאירי: "... ביום אחד אין ראוי לו להתפלל בו מנחה וערבית (מפלג המנחה), אבל מיום ליום אין לחוש כלל, ואין כאן תרתי דסתרי".

63 ראה ב"באור הלכה" בסימן רס"ז שם שהביא דוגמא מספירת העומר להקל בשעת הדחק בבין השמשות, וב"באור הלכה" סימן רס"א ד"ה ושיעור זמן.

64 "שנות אליהו" ברכות פ"ד משנה א'. הדברים נזכרו כבר לעיל.

65 הפוסקים מתהילים ומדניאל הובאו לעיל ודברי הגמרא ברכות דף ל"א ע"א.

ערבית ששניהם נאמרים מפלג המנחה ועד לשקיעת החמה הרי קיים בזה חסרון ברור בעצם העובדה שתפלת ערבית אינה נאמרת בפרק זמן יחודי שאינו זמן מנחה ואף לא זמן שחרית אלא נאמרת בזמן מנחה. ברור אפוא פסקו של הגר"א⁶⁶:

"תפלת ערבית בזמנה דוקא אפילו בשבת ואף ביחיד אם אי אפשר לאסוף עשרה בזמן קריאת שמע"⁶⁷.

4) דוגמאות לעקרון שבתרתי דסתרי דחד יומא יש חסרון מהותי בקיום המצוה

לעצם העקרון שבתרתי דסתרי שבאותו יום נוצר חסרון מהותי לתפלת ערבית, לאחר תפלת מנחה שנאמרה באותו פרק זמן, יוצגו מספר דוגמאות.

(א) בשלחן ערוך⁶⁸ נפסק:

"מי ששהה להתפלל מנחה בערב שבת עד שקבלו הקהל שבת ... וקבל שבת עמהם, אינו יכול להתפלל תפלת חול אלא יתפלל ערבית שתים".

ע"י קבלת שבת קבע לעצמו דין שבת על הזמן אע"פ שעדין יום, בכל זאת אינו יכול להתפלל מנחה השיכת לזמן שלפני שבת.

בדומה לזה פוסק הרמ"א⁶⁹:

"המנהג, שאותה אשה המדלקת מקבלת שבת בהדלקה". מוסיף על כך ה"מגן אברהם"⁷⁰ שלכן לפני הדלקת נרות תתפלל האשה תפלת מנחה⁷¹, שהרי ע"י הדלקת הנר קובעת על הזמן חלות של שבת בעוד שתפלת מנחה מחיחסת לזמן החול. הוא הדבר אשר אמרנו כשמתפלל מנחה לאחר פלג המנחה קובע את אותו פרק זמן לזמן מנחה בדומה להדלקת הנר בערב שבת ולקבלת שבת בתפלה, ולכן אותו זמן לא יחשב כזמן הראוי לתפלת ערבית.

(ב) הלכה היא בשלחן ערוך⁷²:

"אם נאנס ולא קרא קריאת שמע ערבית עד שעלה עמוד השחר, כיון שעדין לא הנץ

66 מעשה רב אות ס"ה הובא ב"באור הלכה" סימן רל"ה ד"ה ואם.

67 דברי הגר"א בעיקרם מחיחסים לזמן הראוי לתפלת ערבית שלכתחילה הזמן הוא כדעת חכמים וכן ראוי להתפלל בזמן קריאת שמע. עיקרון נוסף שעולה מדברי הגר"א שלדעתו עדיפה תפילה בזמנה על פני תפילה בצבור. ראה ברא"ש תחילת מסכת ברכות שהביא דעת רב האי גאון. וראה גם ב"משנה ברורה" סימן רל"ג סק"ד שמוטב להתפלל מנחה בזמנה ביחידות מלהתפלל אח"כ בצבור.

68 אור"ח סימן רס"ג סט"ו.

69 בהגה בשולחן ערוך שם סעיף י'.

70 שם סק"ט.

71 ראה שכן נפסק להלכה בשו"ע הגר"ז שם ס"ז, ב"חיי אדם" כלל ה' אות ט', ו"במשנה ברורה" סקמ"ג.

72 אור"ח סימן נ"ח ס"ה עפ"י סוגית הגמרא בברכות דף ח' ע"ב.

החמה, קורא קריאת שמע ויוצא בה ידי חובת קריאת שמע ערבית. ואם היה אנוס באותה שעה לצאת לדרך מקום גרודי חיה וליסטים, לא יקרא אז קריאת שמע פעם שנית לצאת בה ידי חובת קריאת שמע של יום שמאחר שעשה לאותה שעה לילה אי אפשר לחזור ולעשותה יום".

קריאת שמע של שחרית וקריאת שמע של ערבית הן שתי מצוות נפרדות⁷³ שמתחסות לזמנים שונים (ב"שכבך" — ו"בקומך"). בקריאת שמע של ערבית שנאמרה כדין בעלות השחר נקבע על פרק הזמן שמעלות השחר ועד לנץ החמה דין של לילה, לפיכך יחשב הדבר תרתי דסתרי אם לאותו זמן ניחס עת שחרית ע"י קיום מצות קריאת שמע של שחרית^{74, 75}.

ג) הלכה נוספת אף ממנה עולה אותו עקרון שבתרתי דסתרי אהדדי באותו יום אין מדובר רק בשתי הלכות שהסתירה ביניהן יוצרת פסיקת הלכה שאינה ראויה, אלא בשני חיובים הלכתיים שע"י ממושו של האחד נשללת אפשרות קיומו של האחר. המחבר בשלחן ערוך⁷⁶ פסק את דינו של בעל תרומת הדשן⁷⁷:

"ויש מי שאומר שאם התפלל תפלת ערבית מבעוד יום עד שלא הניח תפילין, אין לו להניחם אחר כך".

וכתב על כך ה"טורי זהב"⁷⁸: "דכבר עשאו לילה והוי תרי קולי דסתרי אהדדי". ובעיקרו של דבר, אלו תורף דבריו של בעל תרומת הדשן שכאמור הוא מקור הלכה זו:

"הואיל ועשה לאותה שעה לילה בתפילתו, תרי קולי לא עבדינן". ואין מדובר כאן בתרי קולי הנובעות מפסיקה עפ"י שיטות שונות בצורה שאינה עקבית כמו תרי מקולי בית שמאי או תרי מקולי בית הלל, אלא קימת כאן סתירה מהותית לזמן תפילין כתוצאה מקיום החובה להתפלל ערבית שהביא החלת דין של לילה על אותו פרק זמן שכעת אינו זמן הראוי לקיום מצות תפילין⁷⁹.

73 אומנם הרמב"ם בספר המצוות מונה אותן כמצות עשה אחת מצוה י', אך ברור שקיומן שייך לזמנים שונים.

74 אם כי ניתן לחלק ולומר שקריאת שמע אינה קשורה ליום ולילה אלא בזמני שכיבה וזמני קמה, ואעפ"כ חזינן מדברי המחבר את העקרון עליו אנו מצביעים.

75 הגר"ח ברלין ז"ל בקובץ שערי תורה ח"ח קונטרס ט' סימן ס"ח בדיונו על הקדמת ספירת העומר מבעוד יום, טען שלא ניתן לקבוע שני מועדים — שתי ספירות שונות לאותו יום, שהרי בכך מתהווה מצב של תרתי דסתרי. ואם כי מדברי הפוסקים לא משמע כן ביחס לספירת העומר, הרי כשמדובר בקידוש של ליל שבועות מבעוד יום, נחשב הדבר לתרתי דסתרי אהדדי, שהרי חג שבועות הוא המועד שלאחר ספירת העומר ואין לקיימו בזמן ספירת העומר. בספר "עמק ברכה" לאבי השל"ה, מובא בשו"ת "ציץ אליעזר" חלק י"ג סימן נ"ט.

76 או"ח סימן ר' סעיף ה'.

77 חלק ב' סימן קכ"א.

78 שם סק"ז.

79 הלכה זו של בעל תרומת הדשן רק בשם "יש מי שאומר", שכן לילה מעיקר הדין הוא זמן תפילין, ראה שו"ע שם ס"ב וב"משנה ברורה" סק"ד וסק"ז וב"באור הלכה" ד"ה ויש.

(ד) בהגהת הרמ"א על שלחן ערוך⁸⁰ פסק:

"יש אומרים שאם התפללו הקהל ערבית ועוד היום גדול, אינה יכולה לבדוק אז ללבוש לבנים ולהתחיל ולמנות מיום המחרת מאחר דהקהל כבר עשו אותו לילה⁸¹. ויש אומרים דמותר אפילו עשו הקהל שבת. ונוהגין לכתחילה ליהזר ובדיעבד אין לחוש"⁸².

אע"פ שעל הזמן שלפני השבת קבעו הקהל בתפלתם דין של שבת דהיינו סיום יום חול הקודם לו, ולכאורה פרק הזמן האמור מהוה חלק משבת יום המחרת. נמצא שהאשה בודקת עצמה באותו יום שמבקשת לסופרו כיום ראשון לז' נקיים ולא הפסיקה בטוהרה בבין השמשות ביום שלפני כן. ואולם בעל ה"שפתי כהן"⁸³ מכריע כדעה השניה משום שאין לדעתו סתירה מהותית בין קביעת דין של שבת על קטע הזמן שלפניו משום שספירת ז' נקיים קשורה למערכת של יממה, יום ולילה כ"ד שעות עפ"י מהלך גרמי השמים בדומה לספירת העומר או קריאת שמע שזמנה בצאת הכוכבים ואין הקדמה של כניסת השבת מקדימה גם את זמן קריאת שמע⁸⁴. מכאן שאין לדמות את מצב של תרתי דסתרי אהדדי דידן של תפלת ערבית בזמן מנחה דהוי תפלה שלא בזמנה. (ה) כאן גם המקום להזכיר באותו הקשר את דעת מרן בשלחן ערוך⁸⁵:

"מי שהתפלל ערבית ועדין הוא יום ושמע שמת לו מת, יש מי שאומר⁸⁶ שמונה מיום המחרת ואותו יום אינו עולה".

לדעה זו שהיא דעת המרדכי בשם מהר"ם מבואר דהוי תרתי דסתרי אהדדי, שהרי בתפלת ערבית קובע על אותו מועד דין של זמן לילה השייך ליום המחרת ולכן אין לספור את הזמן שמבעוד יום ליום בפני עצמו לענין מנין ימי אבלות. לעומת זאת בעל ה"שפתי כהן"⁸⁷ הביא את ה"עטרת זהב" הסובר שבדומה לנדה גם הכא ימי האבלות תלויים במערכת היממה האסטרנומית ואין הדבר תלוי בקביעה הלכתית של הזמן אלא ב"עיצומו של יום ולא בסניף ותוספת ליום שלאחריו"⁸⁸.

80 יו"ד סימן קצ"ו ס"א.

81 דעת בעל תרומת הדשן.

82 דעת האגור בשם מהרי"ל.

83 הש"ך סק"ד.

84 הט"ז באו"ח סימן תרס"ח סק"א במחלוקתו עם הרש"ל הסובר שתוספת במהותה כוללת את כל דיני יום המחרת ולא רק את איסור המלאכה, ולכן כתב שבתוספת מחול לקודש בליל שמיני עצרת רשאי לקדש מבעוד יום ואינו צריך לישב בסוכה. בכל אופן אין דין התוספת משנה דבר ביחס לזמן קריאת שמע ולדין ספירת העומר.

85 יו"ד סימן שע"ה ס"א. וכן בשו"ע יו"ד סימן ת"ב ס"א.

86 דעת המרדכי בשם מהר"ם, ראה בבאר הגולה.

87 הש"ך ביו"ד שם סקט"ו. וראה בשו"ת מהרי"ל החדשות סימן צ"ה.

88 בשו"ת הרדב"ז חלק א' סימן רס"ח נשאל אודות מי ששמע שמועה בין השמשות ומנה אבלות מאותו יום, אי אמרינן בסוף האבילות מקצת היום ככולו או לא. בתשובתו כותב הרדב"ז שלהחשיב את זמן בין השמשות בתחילת האבילות כחלק מן היום ובסוף האבילות להחשיב את פרק הזמן

סכום דעת ה"משנה ברורה" בתרתי דסתרי בחד יומא

דומה שניתן לבאר את מחלוקתם של בעל ה"משנה ברורה" ו"דרך החיים"⁸⁹. לדעת ה"משנה ברורה" שונה דין תרתי דסתרי אהדדי בחד יומא מדין תרתי דסתרי של מקולי בית שמים ומקולי בית הלל, משום שאם מתפלל מנחה לאחר פלג המנחה נוצר חסרון מהותי מבחינת זמן התפלה לתפלת ערבית ואין מדובר רק בדין הנהגה ראוייה בקיום ההלכה. לכן מובן פסקו של ה"משנה ברורה" שאין להקל ולהתפלל ערבית מבעוד יום לאחר פלג המנחה אם באותו פרק זמן התפלל תפלת מנחה. לעומת זאת דעת בעל "דרך החיים" שאין הבדל בין תרתי דסתרי אהדדי של חד יומא המתיחס לזמן תפלה לבין תרתי דסתרי אהדדי האמור בהלכות שונות, בכולהו עסקינן בהנהגה ראוייה הקשורה לעושה המצוה ולא במרכיב מהותי בחפצא של המצוה.

למעשה בהתבוננות נוספת בדברי ה"משנה ברורה" בהלכות תפלת מנחה⁹⁰, נראה שאין דבריו שנאמרו בהלכות שבת⁹¹ מוחלטים וברורים. ואלו דברי ה"משנה ברורה":

... "אף אם דרכו תמיד להתפלל מנחה אחר פלג, מכל מקום יכול להתפלל תפלת ערבית גם כן בזמן הזה. ומכל מקום אין להקל בזה רק אם על כל פנים באותו היום התפלל מנחה קדם פלג. אבל אם באותו יום גופא התפלל מנחה אחר פלג, שוב אסור לו להתפלל ערבית קדם הלילה דהוי תרתי דסתרי באותו יום גופא. וכל זה אם מתפלל ביחודי, אבל צבור שהתפללו מנחה וכשילכו לביתם יהיה טורח לקבצם שנית לתפלת ערב ויתבטל תפלת הצבור לגמרי, הקלו האחרונים שמותר להתפלל ערבית סמוך למנחה".

מדברים אלו עולה לכאורה שה"משנה ברורה" קבל למעשה את הכרעתו של בעל "דרך החיים" שבצבור, כשיש חשש שיתבטל תפלת הצבור לגמרי, אפשר להקל גם בתרתי דסתרי בחד יומא⁹².

המקביל ללילה הוו תרי קולי דסתרי אהדדי. כמובן הכוונה לתרי קולי דסתרי אהדדי, שהגדרנו בתחילת דברנו, הלכה האמורה ביחס לעושה המצוה ולא למעשה המצוה.

89 בסימן רס"ז סק"ג הובא לעיל.

90 סימן רל"ג סק"א.

91 סימן רס"ז סק"ג.

92 ראה גם ב"משנה ברורה" סימן רל"ג סק"ג, ובשו"ת "משנה הלכות" ח"ו סימן נ"ו שהכריע כי ניתן לכתחילה במקרה והמתפללים נתאחרו בתפילת מנחה עד לאחר פלג המנחה, להתפלל ערבית של ליל שבת באותו פרק זמן של פלג המנחה ולסמוך על דעת "דרך החיים".

